

ORANJE, ANJOU

Op 19 februari 1582 haalde Antwerpen François van Anjou feestelijk in als nieuwe vorst van de Nederlanden. Schilder: Monogrammist MHVH, Antwerpen 1582-1600. Bron: Rijksmuseum.

EN DE NEDERLANDEN

De complexiteit van de geschiedenis

Volgens het VGN-verslag over de laatste havo- en vwo-examens dacht de koning van Frankrijk niet aan territoriale uitbreiding toen zijn jongere broer, de hertog van Anjou, als vorst naar de Nederlanden vertrok. Maar de geschiedenis blijkt altijd weer ingewikkelder dan gedacht. Het is daarom nodig dat docenten vaker een goed geschiedenisboek openslaan.

Frank Tang is van huis uit mediëvist en auteur van *De Middeleeuwen. Een kleine geschiedenis* (Bert Bakker, Amsterdam 2014). Momenteel werkt hij aan een boek over de Nederlandse adel en de Opstand.

1 E. H. Kossmann en A.F. Mellink ed., *Texts concerning the Revolt in de Netherlands* (Cambridge 1974) p. 42.

2 Kossmann en Mellink, pp. 33-34 en 41-43; Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995) pp. 218-219.

Nog geen jaar na de 'Blijde Inkomst' slachtten de burgers van Antwerpen de Franse troepen af, toen de Franse prins zich meester probeerde te maken van de stad in een poging zijn macht in de Nederlanden te vergroten. Na zijn mislukte staatsgreep vertrok Anjou uit de Nederlanden, maar de wanhopige militaire situatie dwong de Staten-Generaal een nieuw verdrag met hem te sluiten.

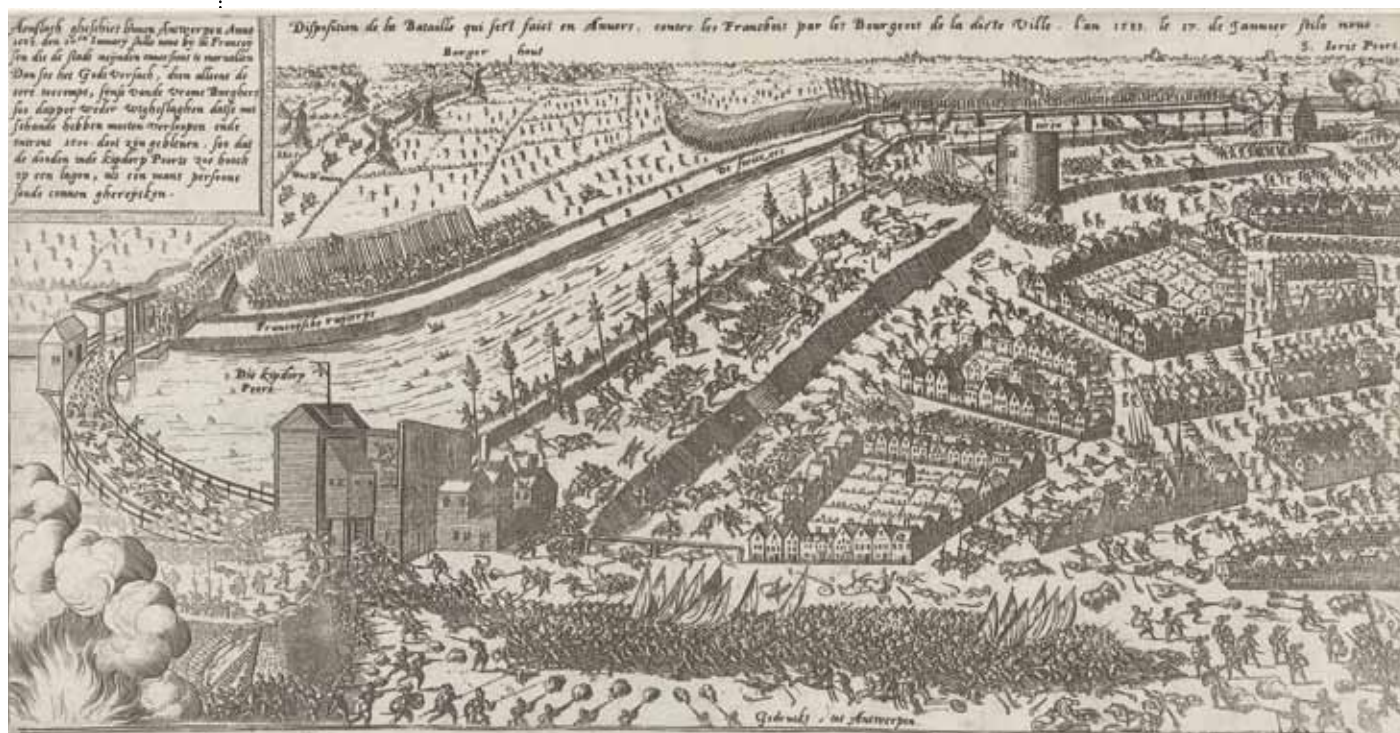
Kort na de dood van hertog François van Anjou op 10 juni 1584 lieten de Staten-Generaal van de opstandige gewesten, verenigd in de Unie van Utrecht, de Franse koning Hendrik III weten dat de Nederlanden nu aan hem toevielen en dat zij bereid waren de eed van trouw af te leggen. Ze beloofden hem, hun 'soevereine heer', te gehoorzamen als 'goede vazallen en onderdanen'. Dit gebeurde in overeenstemming met het akkoord dat Anjou en de Staten-Generaal een paar maanden tevoren hadden gesloten: wanneer de hertog, de jongere broer van de Franse koning, zonder wettige nakomelingen zou overlijden, zouden de Nederlanden 'voor eeuwig worden verenigd met en toegevoegd aan de kroon van Frankrijk'.¹

HULP VAN BUITEN

De achtergrond van dit akkoord vormde de desperate militaire situatie. Alexander Farnese, de landvoogd van Filips II, had de tegenaanval ingezet en heroverde de een na de andere stad in de zuidelijke Nederlanden. Zijn opmars leek niet te stuiten. De opstandige provincies hadden dringend hulp van buiten nodig. Onder deze omstandigheden moesten ze wel tegemoetkomen aan de eisen van Anjou, wiens macht ze in het oorspronkelijke verdrag van 1580, gesloten vóór de opstelling van het Plakkaat van Verlatinge, nog tot een minimum hadden beperkt. Hoewel de samenwerking eerder op een fiasco was uitgelopen en het onderlinge wantrouwen groot was, zeker na Anjous mislukte coup van januari 1583, zagen de Staten-Generaal zich gedwongen concessies te doen. Het nieuwe verdrag

was echter nog niet geratificeerd toen de Franse prins plotseling stierf. Hendrik III hield de boot af. Aanvaarding van het aanbod zou zijn koninkrijk in een nieuwe oorlog met aartsvijand Spanje storten, terwijl hij in eigen huis al genoeg aan zijn hoofd had. Tijdens nieuwe onderhandelingen bleken de Staten-Generaal bereid tot nog meer tegemoetkomingen, maar uiteindelijk blies de koning de zaak definitief af.² Het kwam dus niet tot een vereniging met Frankrijk en de opstandelingen speelden nu, met iets meer succes, de Engelse kaart uit.

Toch zullen sommige docenten zich bij het lezen van deze regels achter de oren krabben. De verslagen van de landelijke VGN-vergaderingen adviseerden bij de vraag wat de Franse koning bij het vertrek van zijn broer naar de Nederlanden had te winnen (het derde deel van respectievelijk vraag 6 en 9 in de laatste havo- en vwo-examens) immers geen punt toe te kennen voor een antwoord dat sommige leerlingen hadden bedacht: de koning hoopte op gebiedsuitbreiding. In het VGN-verslag ontbreekt een uitleg waarom dit antwoord fout zou zijn, maar blijkbaar was men op de vergadering tot de conclusie gekomen dat zo'n overweging in de gegeven historische context niet voor de hand lag. Naar ik vermoed heeft men daarbij geredeneerd vanuit moderne buitenlandspolitieke en internationaalrechtelijke principes zonder zich er rekenschap van te geven hoe de vorming en expansie van staten in de periode tussen pakweg 1200 en 1700 daadwerkelijk plaatsvond. Ook was niemand op de vergadering kennelijk op de hoogte van enkele minder bekende, maar interessante feiten, die een

heel ander licht op de zaak werpen. Het genoemde antwoord is namelijk niet alleen helemaal niet fout, maar – zonder dat de leerlingen het zelf zullen hebben beseft – zelfs uitstekend. De affaire Anjou laat zien dat de historische werkelijkheid altijd weer veel ingewikkelder is dan schoolboeken, en zelfs het merendeel van de gevestigde historici, doen vermoeden.

INLIJVING

De mogelijkheid dat Anjous bewind ooit zou leiden tot een inlijving bij Frankrijk was zeer reëel, want op vergelijkbare manier waren al eeuwenlang gebieden aan de Franse kroon toegevoegd. In de dertiende eeuw had Lodewijk IX de basis gelegd voor de latere annexatie van de Languedoc en de Provence door zijn jongere broers Alfons van Poitiers en Karel van Anjou uit te huwelijken aan de erfgenamen van die vorstendommen. Na het uitsterven van beide jongere takken van de Capetingse dynastie vervielen deze gebieden aan de Franse monarchie. In 1349 werd de Dauphiné feitelijk ingelijfd toen een kleinzoon van Filips VI – Karel van Normandië, de latere koning Karel V – aan het hoofd van dat vorstendom werd geplaatst. De inlijving van Bretagne in 1532 was weer het resultaat van een geslaagde huwelijkspolitiek. Dat Hendrik III de stille hoop koesterde dat de Nederlanden ooit zouden toebehoren aan Frankrijk, toen de opstandige gewesten zijn broer inhuldigden als vorst, is daarom geen dom idee. Dit was de manier waarop in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd staten ontstonden en zich uitbreidden. ‘Staatsvorming’ was niet het gevolg van een bewust gevolgde ‘nationale’ politiek, die het

in die tijd door Jan en alleman ingeroepen ‘algemeen belang’ – wat daar ook mee mocht worden bedoeld – voorop stelde.³ Vorsten hadden vooral de belangen van hun dynastie voor ogen. Oorlog, diplomatie en huwelijken vormden de middelen om die belangen te behartigen in de wedijver met concurrerende vorstenhuizen. Daarvoor hadden ze geld nodig, veel geld. Wat weer leidde tot ‘centralisatie’, die er vooral toe diende de groeiende welvaart van de onderdanen af te tappen met behulp van een steeds omvangrijker en efficiënter belastingstelsel. Het toeval (de voortijdige dood van een troonopvolger, het uitblijven van wettige nakomelingen, een door pech verloren veldslag), persoonlijke ambities en familiebelangen speelden een minstens even belangrijke rol als geopolitieke omstandigheden. Uit de dynastieke rijken die op deze manier ontstonden, kwamen met vallen en opstaan gaandeweg de moderne Europese staten voort.

TROONOPVOLGER

De kans dat Anjous avontuur op den duur inlijving bij Frankrijk tot gevolg zou hebben werd nog vergroot doordat de hertog de beoogde Franse troonopvolger was. Hij en Hendrik III waren de laatste overlevende zonen van koning Hendrik II (1547-1559) uit het huis Valois. Hendrik III had in 1574 na het overlijden van zijn broers Frans II en Karel IX de troon bestegen, maar het zag er niet naar uit dat hij een wettige erfgenaam ging voortbrengen. Dit maakte François van Anjou de eerste in de lijn van opvolging. Een personele unie tussen Frankrijk en de Nederlanden lag dus zeker in het verschiet, in die tijd vaak de eerste stap naar annexatie. ➤

De klassieker over de Europese staatsvorming is: Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990-1992* (Cambridge Massachusetts en Oxford, herz. ed. 1992); voor een beknopt overzicht van de laatmiddeleeuwse ‘staatsvorming’ zie: Frank Tang, *De Middeleeuwen. Een kleine geschiedenis* (Amsterdam 2014).

Boven: François Hercules van Valois, hertog van Anjou. Schilderij door Nicholas Hilliard, Victoria and Albert Museum, Londen. Rechts: Portret van Willem van Oranje, rond 1555 geschilderd door Anthonie Mor. Mor portretteerde hem als een trotse, zelfbewuste edelman.

Alexander Farnese, de latere hertog van Parma, begon als landvoogd aan een succesvol tegenoffensief.

4 G. Griffiths, *Representative Government in Western Europe in the Sixteenth Century* (Oxford 1968) p. 492.

5 Arlette Jouanna, *Le devoir de révolte. La noblesse française et la gestation de l'état moderne, 1559-1661* (Parijs 1989) pp. 154-156; Pieter Geyl, *The Revolt of the Netherlands 1555-1609* (Londen 2e ed. 1958) pp. 114-115.

6 Mack P. Holt, *The Duke of Anjou and the Political Struggle during the Wars of Religion* (Cambridge enz. 1986) passim.

Ook wanneer de nog kinderloze Anjou eerder zou overlijden dan Hendrik of wanneer zijn lijn zou uitsterven, was de mogelijkheid van een inlijving goed voorstelbaar. Ook al behielden de Staten-Generaal in het eerste verdrag van 1580 zich in zo'n geval het recht voor zelf een nieuwe opvolger aan te wijzen, bij de ondertekening zal aan Franse zijde de gedachte aan een toekomstige annexatie ongetwijfeld door het hoofd hebben gespeeld.⁴ In het tweede verdragsontwerp van 1584 werd, zoals we zagen, de vereniging met de Franse kroon in zo'n geval zelfs expliciet vastgelegd.

De onderhandelaars aan Nederlandse zijde waren niet naïef. Ze waren niet blind voor de Franse ambities. Dat de Staten-Generaal überhaupt met Anjou in zee waren gegaan kwam doordat ze beseften dat ze het zonder steun van een grote mogendheid niet gingen redden tegen de Spaanse overmacht. Hetzelfde gold voor Willem van Oranje, van wie het voorstel Anjou uit te nodigen afkomstig was geweest. In zijn geval bestond er nog een andere reden. Hij moet vanaf het begin de mogelijkheid hebben voorzien dat de Franse alliantie, waarin hij

ook na de mislukte coup van Anjou steeds bleef geloven, uiteindelijk zou kunnen leiden tot annexatie door Frankrijk. Maar hij was bereid het risico te nemen. Als hij het al als een risico zag. Niet alleen zou een vereniging met Frankrijk de Nederlanden behoeden voor een Spaanse 'tirannie' (het was dus kiezen voor het minste van twee kwaden), de prins van Oranje had er ook persoonlijk iets bij te winnen.

VERDELING VAN DE NEDERLANDEN

De plannen voor een alliantie met Frankrijk waren al oud. In augustus 1568 had Oranje na het mislukken van zijn eerste inval in de Nederlanden een 'heilig verbond' gesloten met de hugenotenleiders Louis de Condé en Gaspard de Coligny. De prins en zijn broer Lodewijk van Nassau streden vervolgens een tijdlang aan hugenootse zijde in de Franse burgeroorlog in de hoop dat hun diensten ooit zouden worden terugbetaald. In de zomer van 1571, toen Coligny veel invloed had aan het Franse hof, leek het zover. In Fontainebleau vonden gesprekken plaats tussen Lodewijk van Nassau en de Franse koning Karel IX, waarin plannen werden gesmeed de Nederlanden van de Spanjaarden te bevrijden. De Engelse ambassadeur, die ook bij de onderhandelingen werd betrokken, rapporteerde aan zijn thuisbasis dat het de bedoeling was de Nederlanden te verdelen. Artois en Vlaanderen zouden naar Frankrijk gaan, Holland en Zeeland naar Engeland. De rest zou worden geregeerd door 'een vorst uit Duitsland, die redelijkerwijs niemand anders kan zijn dan de prins van Oranje'.⁵ Karel IX schrok terug voor de gevolgen (oorlog met Spanje) en zag er meer heil in de hugenootse factie een jaar later tijdens de Bartholomeusnacht uit de weg te laten ruimen. Maar de hoop op een Franse interventie in de oorlog in de Nederlanden werd niet opgegeven en François van Alençon, vanaf 1576 hertog van Anjou, speelde in die plannen een prominente rol.⁶ Het was geen nieuws toen Oranje in 1579 de leden van de Unie van Utrecht voorhield dat er geen betere kandidaat bestond dan Anjou om als nieuwe vorst naar de Nederlanden te halen.⁷

DE ROL VAN LODEWIJK

Volgens Pieter Geyl, een van de weinige Nederlandse historici die de episode vermelden, is het onwaarschijnlijk dat Willem van Oranje doorhad wat zijn jongere broer in 1571 bekookstoorde.⁸ Het tegendeel valt niet te bewijzen, tenzij het doorspitten van de correspondentie tussen beide broers nog iets zou opleveren. Toch lijkt de vanzelfsprekendheid waarmee Geyl Oranjes onschuld aanneemt voorbarig. Dat Willem geen weet zou hebben

gehad van de inhoud van de onderhandelingen die Lodewijk van Nassau in zijn naam voerde, ligt niet voor de hand. Lodewijk beschikte als derde zoon van Willem de Rijke en Juliana van Stolberg niet over een erfdeel van enige omvang. Hij was daarom naar de Nederlanden gekomen, waar hij werd opgenomen in het gevolg van zijn oudste broer. Hij had dus geen eigen machtsbasis en was afhankelijk van Oranje, van wie hij een naaste vertrouweling werd. Het lijkt om die reden ook waarschijnlijk dat Lodewijk, die een van de leiders van het Verbond der Edelen was, bij de aanbidding van het Smeekschrift optrad als zetbaas van Oranje, die op deze manier een schijn van neutraliteit kon ophouden.⁹ Dat anderen beseften dat Willem de echte baas was, blijkt uit het feit dat Filips II en Margareta van Parma zich in de nazomer van 1566 tot hém richtten toen ze de lastpak Lodewijk het liefst zo snel mogelijk uit de Nederlanden zagen vertrekken.¹⁰ Als Lodewijk tijdens de onderhandelingen in Fontainebleau niet simpelweg de instructies van zijn broer volgde, dan had hij kennelijk redenen om aan te nemen dat die er wel oren naar zou hebben.

VERBODEN AGENDA

Dat Geyl zo zeker was van zijn zaak heeft uiteraard te maken met de rol die Oranje na zijn dood en vooral vanaf de negentiende eeuw kreeg toegemeten: die van 'vader des vaderlands'. De neiging bestaat dan zaken die niet met dat beeld stroken te bagatelliseren. Inmiddels heeft de geschiedwetenschap de nodige nuances aangebracht, maar in populaire publicaties en schoolboeken blijft het beeld van Willem als voorvechter van politieke en religieuze vrijheid grotendeels overeind. Men kan zich afvragen in hoeverre het rapport van de Engelse ambassadeur, Francis Walsingham, betrouwbaar is. Of misschien vergiste hij zich in de identiteit van de 'vorst uit Duitsland'. Maar Walsingham was niet de enige die de prins grote ambities toeschreef. Ook Filips II portretteerde Willem, samen met zijn kompaan Lodewijk, als een samenzweerder, die van de afwezigheid van de koning gebruikmaakte om zoveel mogelijk onrust te zaaien met de bedoeling zelf de macht te grijpen.¹¹ Filips was de vijand en had er alle reden toe de Nassaus zo zwart mogelijk af te schilderen. ►

⁹ Kossmann en Mellink, doc. 42, pp. 188-189.

¹⁰ Geyl, p. 115.

¹¹ Vgl. Liesbeth Geevers, *Gevalen vazallen. De integratie van Oranje, Egmont en Horn in de Spaans-Habsburgse monarchie (1559-1567)* (Amsterdam 2008) p. 147.

¹² G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau* (première série). Tome II 1566 (1835) nr. ccxiv, pp. 315-318.

¹³ Zie de dagvaarding van Lodewijk van Nassau, uitgegeven door P.J. Blok in *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 8 (1885) pp. 160-163.

Aanbidding van het smeekschrift der edelen aan de hertogin van Parma, 1566. Frans Hogenberg, 1588. Bron: Rijksmuseum.

De vier broers van Willem van Oranje: Jan, Hendrik, Adolf en Lodewijk. Atelier van Wybrand de Geest, omstreeks 1630.

¹² Kossmann en Mel-
link, pp. 39-40; Israel,
pp. 214-215.

¹³ Aesopus Stoma-
chatus (pseudoniem
voor Johannes
Uytendage de
Mist), *Apologie ofte
verantwoordinge van
den ondiens der
stadthouderlyke re-
geeringe* (Amsterdam
1663) pp. 166-167
en 172.

¹⁴ Kossmann en
Melink, doc. 54, pp.
240-241.

¹⁵ Vgl. Jouanna (zie
noot 5) en Claire Va-
lente, *The Theory and
Practice of Revolt in
Medieval England*
(Burlington 2003).

Maar er bestaan nog meer voorbeelden, ook in ver-
band met de affaire waar het hier over gaat. In 1582
hadden de Staten van Holland en Zeeland Oranje
de grafelijke titel aangeboden. Dit als tegenwicht
voor Anjou, van wie men wist dat het een onverbe-
terlijke intrigant was, die zich nooit zou neerleggen
bij de voorwaarden die hem bij zijn inhuldiging
waren opgelegd. Aanvankelijk weigerde Oranje,
vermoedelijk eerder omdat de titel nauwelijks iets
toevoegde aan zijn bevoegdheden dan uit beschei-
denheid. Toen hij er kort voor zijn dood toch voor
bleek te voelen, werd dat niet met het algemene
enthousiasme begroet dat veel geschiedenisboe-
ken suggereren. Sommigen, zoals Cornelis Hooft,
vader van de dichter Pieter Corneliszoon Hooft en
vooraanstaand lid van de Amsterdamse vroed-
schap, legden het uit als teken dat de prins er al die
tijd een verborgen agenda op na had gehouden.
Als ze eerder hadden geweten waar hij op uit was
toen hij de mensen wijsmaakte te vechten voor de
‘vrijheid van het land’, zouden zoveel steden niet de
poorten voor hem hebben geopend, aldus Hooft.¹²
Bijna een eeuw later, toen de strijd tussen prins- en
staatsgezinden woedde, zagen tegenstanders van
het stadhouderschap er het zoveelste bewijs in dat
Oranje een berekenende opportunist was geweest
met achterbakse trekjes.¹³

FAMILIEBELANG

Dit mag een overtrokken mening lijken en na-
tuurlijk vielen er ook tegengeluiden te horen, die
benadrukten hoeveel offers de prins had gebracht
voor de zaak van de ‘vrijheid’. Filips Marnix van
Sint-Aldegonde wees al in een vroeg stadium de
beschuldiging dat de prins iets te winnen zou
hebben gehad bij de komst van Anjou verontwaar-
digd van de hand.¹⁴ Maar hij stond dan ook op de
loonlijst van Oranje. Hoe dan ook, er is geen reden
om aan te nemen dat Oranje wezenlijk verschilde
van de andere vorsten en edelen uit zijn tijd. Hij,
Lodewijk en zijn andere broers deden wat alle
telgen van vorstelijke en adellijke geslachten sinds
hun ontstaan in de middeleeuwen hadden gedaan:
het familiebelang dienen. De eer van de familie,
waarnaar de broers in hun verweerschriften zo
dikwijls verwezen, woog minstens even zwaar als
de ‘vrijheid’, de ‘godsdienst’ of het ‘vaderland’.
Ze waren ook zeker niet de enigen die zulke grote
woorden in de mond namen. En het is de vraag of
zij er méér van meenden.¹⁵ In wezen waren ze op
hetzelfde uit als de Franse koning en zijn broer:
zoveel mogelijk titels, rechten en bezittingen in
handen krijgen om de macht en het aanzien van
het geslacht te vergroten.

‘TEGENSTANDERS VAN HET STADHOUDERSCHAP ZAGEN IN ORANJE EEN OPPORTUNIST MET ACHTERBAKSE TREKJES’

De affaire Anjou blijkt veel ingewikkelder dan het
doorsnee schoolboek suggereert. De examenvraag,
in ieder geval het gedeelte over de bedoelingen van
de Franse koning, heeft bij mijn weten niet geleid
tot verhitte discussies. Mijn indruk is dat het advies
het bovengenoemde antwoord fout te rekenen door
de meeste docenten is gevolgd. Ten onrechte dus.
Een betere kennis van de complexe historische
werkelijkheid had hen vermoedelijk anders doen
besluiten. Het is niet mijn bedoeling te pleiten voor
een vrijblijvende creativiteit bij het nakijken van
examens om de eigen leerlingen zo goed mogelijk
te laten scoren. Al is de verleiding wel groot nu
docenten steeds meer op resultaten worden afge-
rekend alsof ze autoverkopers of verzekeringadvie-
seurs zijn. Alleen als men een alternatief antwoord
kan ondersteunen met aantoonbare, historische
argumenten mag men het volgens de officiële regel
belonen, zoals de examenmakers in *Kleio 5* (2014)
ook uitleggen. Daartoe is het dus wel nodig dat do-
centen vaker een goed geschiedenisboek openslaan.
Zolang hun hoofd niet bol staat van al het andere
werk en de verplichte bijscholing dan... ■